

Veel üks mälestussammas Tõnissonile

Krista Aru. Jaan Tõnisson – rahvajuht ja riigivanem. 1. ja 2. osa. (Riigivanemad 3–4.) Tartu: Rahvusarhiiv, 2019. 991 lk (511+480 lk).

Kaheköitelise teose saatesõnas vastab Krista Aru küsimusele, mida uut saab lisada Jaan Tõnissoni kohta kirjutatule, et sellist eesmärki tal ei olegi. Tõnissonist ja tema juhitud Postimehest on avaldatud koguteoseid, juubeliraamatuid, kirjavahetusi, uurimusi jm nii palju, et autori kokkuvõtte neist ühes allikate ja publikatsioonide loendiga katab 30 lehekülge. Lugenud on neid varasemaid käsitlusi

ilmselt vaid väike hulk tõsiseid huvilisi, kuid on kindel, et enamikule, kes raamatu kätte võtavad, avaneb faktirikas ja värvikas minevikupilt ühe Eesti riigijuhi elust ja kaasajast. Tõnissoni raamat on traditsiooniline biograafia (autor nimetab seda ülevaateks), mis jutustab ühe inimese elust kronoloogiliselt sünnist surmani. Ühtaegu annab Krista Aru teos panoraamse ajastupildi, kirjeldades detailideni kõiki Eesti tähtsamaid ühiskondlikke, rahvuslikke ja poliitilisi sündmusi 1890. aastatest kuni 1940. aastani, mil Tõnissoni jäljed kaovad teadmatusse.

Monograafia pealkiri iseloomustab Tõnissoni tema peamise missiooni, Eesti iseseisva rahvusriigi ehitamise ja juhtimise kaudu, seega eeskätt poliitiku ja riigimehena. Ta jõudis olla I Vene Riigiduuma saadik, Maapäeva ja Asutava Kogu liige,

parteide asutaja, mitmekordne Riigikogu esimees, valitsusjuht ja minister. Kuid Tõnisson oli ka ajakirjanik, Postimehe omanik, väljaandja ja peatoimetaja (1896–1935), kes määratles suure päevalehe positsiooni ja põhiseisukohad Eesti ühiskondlikus ja poliitilises elus. Aru raamatut kätte võttes tekkis küsimus, kuidas ühendas Tõnisson endas kaks kirge ehk ajakirjaniku ja poliitiku rolli.

Raamatu esimeses osas saab lähedalt jälgida Tõnissoni kasvamist ajakirjanikuna ja tema tegemisi Postimehes. Juba oma väljaannet kavandades kujutas Tõnisson seda ette mitte ainult rahvalgustajana, vaid Jakobsoni Sakala taolise rahva elu suunaja ja mõtteviisi kujundajana (lk 60), nähes esialgu ajalehe missiooni peamiselt vaimsele, kultuurilisele ja majanduslikule edenemisele kaasa aitamises ja rahva moraalses toetamises (lk 72). Haridus, ühistegevus, karskus ja kultuurilised algatused olid Tõnissoni juhtkirjade peamised valdkonnad kümme-kümne esimese toimetaja-aasta jooksul. Ta tundis neid teemasid laiuti ja sügavuti, olles ise kõigi tähtsamate üldrahvalike ettevõtmiste juures või eesotsas (nt Eesti Kirjanduse Selts, Vanemuise Selts ja teater, Eesti Rahva Muuseum, Tartu Põllumeeste Selts jmt).

Tõnissoni võib ehk mõnes mõttes nimetada kultuuri loojaks, nagu Aru seda teeb (lk 221), ent uue kultuuridiskursuse löid pigem selle aja kirjandus- ja kunstiringkonnad, kes hakkasid kultuurimõtet Euroopa suunas avardama. Kindlasti mõjutasid aga nii Tõnisson kui ka Postimees Eesti ajakirjanduse nägu ja tegu, seda eriti selgesti XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguskümnenditel, Tõnissoni ajakirjandusliku tegevuse kõrgajal. Tema sisukad ja hästi argumenteeritud juhtkirjad näitasid ette selle žanri võimalusi eesti-keelses ajalehes. Nõudlik peatoimetaja tegi ajakirjanikele selgeks, et ainult tõene fakt on fakt ja see tuleb hoida arvamusel lahus.

Ajakirjanik peab ümberringi toimuvaga kursis olema, ise kohal käima ja sündmusi jälgima. Et Postimehe toimetuses oli koht, kus „töötas lühemat või pikemat aega enamik sõjajärgse Eesti ajakirjanikke” (lk 932), nimetasid kaasaegsed hiljem Postimeest Tõnissoni ajakirjanduslikuks kooliks, sest tol ajal muud kooli ajakirjanike jaoks polnudki (vt lk 928–935).

Elulookirjutaja viib lugeja raamatu esimeses osas Jaan Tõnissoni kõrval samm-sammult läbi XX sajandi alguse Eesti poliitilise ja ühiskondliku elu. Kogu narratiiv lähtub (autori sõnul teadlikult, lk 28) Tõnissonist, jutustades sündmustest ja inimestest valdavalt tema positsioonilt, sageli ka peategelase enda sõnadega. Rohked tsitaadid ja refereeringud Postimehest, Tõnissoni kirjadest ja kirjutistest annavad ehedalt edasi tema nägemuse rahvuskultuuri ja -poliitika edendamise teedest ja takistustest. Paremini õnnestub selline esitusviis Tõnissoni avaliku tegevuse kahe esimese kümnendi kirjeldamisel, kui tegelikkus kõlas veel hästi kokku Tõnissoni arusaamaga ajalehest. See ei lase aga analüütiliselt hinnata ja seletada neid vastuloolusid, mis tulid esile 1920.–1930. aastatel tema tegevuses riigijuhina ja parteilehe peatoimetajana. Ka Aru enda hinnangud (millest ta küll lubab hoiduda, lk 28) tunduvad olevat sellest esitusviisist mõjutatud. „Tõnisson oli 20. sajandi alguse Eesti elu nagu tuletorn, kes koondas enda ümber inimesi ning andis neile iseteadvuse ja võitlusvaimu” (lk 167); „See, et sõbrad nimetasid teda iseteadvuse apostliks ja endised sõbrad piirituks enesekummardajaks, vaid kinnitas tema vaimu iseseisvust ja vabadust” (lk 167).

Eesti ajakirjandus ei jäänud ega saanudki jääda rahvalgustajaks XX sajandi alguse kiiresti muutuv ühiskonnas. Niipea, kui Eestis tekkis poliitiline avalikkus, hakkas ka ajakirjandus politiseeruma. See laskis Jaan Tõnissonil ennustada tõsisemat

ideoloogilist võitlust lähitulevikus: „Lootuse järele saab aga väline võitlus meie meestele erakondade vahed selgemaks tegema ja leigetele elu sisse ajama”¹ 1905. aastal oli aeg küps esimese Eesti poliitilise partei, Eesti Rahvameelse Eduerakonna loomiseks – seda Postimehe ringkonnas ja Tõnissoni eestvedamisel.

Sajandialguse ajakirjanduse tähtsaim episood oli vastuhakk tsensuurile – seik, mis on oluline illustreerimaks Tõnissoni kui riigijuhi hilisemaid otsuseid ajakirjanduse suhtes. 1904. aasta lõpus hakkasid ajalehed esimest korda avalikult tsensuuri vastu protestima, tähistades tsensori jälgi valgete laikude või musta raami asetatud tellimiskuulutuste ja reklaamiga. Kuigi 1905. aasta 17. oktoobri manifest lubas sõna- ja trükivabadust, jäeti ajakirjanduse eeltsensuur kehtima. Postimees kutsus üles võitlusele: „Ilma tõsise sõnavabaduse ei suuda meie rahvas nüüdsel ajal ära elada – astume kui üks mees kõik vabaduse kitsendamise vastu välja”², ja teatas esimesena, et hakkab ilmuma „eelkäiva tsensurita”³. Järgnesid teised Liivimaa ajalehed. Kui Tallinna ajalehed korraldasid lühiajalise streigi, oli Postimees valmis sellega ühinema. Nii astusid eesti ajalehed otseselt poliitilisse võitlusse poliitiliste vahenditega. Ajakirjanduse mõju ühiskonnas toimuvale oli kasvanud: selgesti ilmnas ajalehtede toetuse tähtsus näiteks linnavolikogude (eriti aastail 1902 ja 1906 Tartus, 1904 Tallinnas) ja duumavalimiste ajal. Tõnissoni edule neil valimistel aitas palju kaasa Postimees, mida ta kasutas teadlikult poliitiliste eesmärkide ja ideaalide selgitamiseks ning propageerimiseks.

¹ EKM EKLA, f 105, m 6:13, Jaan Tõnisson Villem Reimanile, 15. VI 1901.

² Kohalikud sõnumid. Leht seisma! – Postimees 27. X 1905, nr 235, lk 3.

³ Kohalikud sõnumid. Tsensuri-asjus. – Postimees 21. X 1905, nr 230, lk 2.

Pärast seda, kui Tõnisson oli 1906. aastal I Vene Riigiduumas esitanud Eesti autonoomia nõude, hoidis ajakirjandus päevakorral küsimust Eesti poliitilistest väljavaadetest. Tõnisson tegutses aktiivselt autonoomia nimel nii Eestis kui ka Peterburis/Petrogradis, pidades poliitilisi kõnesid ning selgitades ühtlasi Postimehes „kodumaa valitsusekorra uuendamise” vajadust ja teostamisviise (lk 325–338). Aru on Tõnissoni mälestustest leidnud, et riikliku iseseisvuse mõtet mõlgutas Tõnisson juba 1916. aastal (lk 339–340), pidamata seda siis realistlikuks. 1917. aastaks kujunenud poliitiline olukord Venemaal aga ei töotanud Eesti autonoomsele staatusesele midagi head. Maapäeva ajalooline istung sama aasta 15. novembril kuulutas Eesti Maanõukogu ainsaks kõrgema võimu kandjaks Eestis; sellele järgnes peagi iseseisvusmanifest. Kuidas see kõik toimus, on Aru üksikasjalikult kirjeldanud, tõstes esile Tõnissoni ning tema Postimehe juhtiva ja määrava osa (lk 362–364).

Alates XIX–XX sajandi vahetusest avab raamat rohkem Tõnissoni tegevust poliitikas ja ühiskonnaelus kui ajakirjanduses. Sissevaated Postimehe ja ideeliste vastaste vahelistesse vaidlustesse nii ajakirjanduses kui ka muudel foorumitel XX sajandi alguskümnel toetavad ja täiendavad pilti poliitik Tõnissonist. Riigiduumaa saadikuna sageli Peterburi vahet reisides jõudis Tõnisson korraldada Postimehe tööd, katsetada Tallinna väljaandega, kokku kutsuda esimese Eesti ajakirjanike kongressi Tallinnas 24. ja 25. mail 1909 ja seda juhatada. Kongressil arutati muu hulgas Eesti ajakirjanike organisatsiooni loomist, mis sai teoks alles 1919. aasta novembris. Selle asutamisest Tõnissoni osa ei võtnud.⁴ Ka kongressi otsus varustada vene

⁴ Eesti ajakirjanike organiseerumise algust lähemalt raamatus ei kirjeldata, sest seda on pikemalt käsitletud teistes publikatsioonides: **K. Aru**, Eesti Ajakirjanike Liidu sünd. –

ajakirjandust venekeelsete materjalidega Eesti kohta jäi teostamata, kuid Tõnisson suutis 1910. aastal anda välja neli numbrit ajalehte Malenkaja Gazeta, alapeal- kirjaga „Baltikumi huvidele pühendatud progressiivne häälekandja”.⁵ Asutava Kogu aegadest (1919–1920) alates jäigi ühis- kondlik-poliitiline tegevus Tõnissoni elus esikohale, kuigi ta oli Postimehega endiselt lähedalt seotud kuni 1935. aastani, mil ta sellest jõuvõttega kõrvale tõrjuti.

1919. aastal sai Tõnissonist välis- minister Otto Strandmani valitsuses ja 18. novembrist alates peaminister. Siit- peale satuvad nii mõnelgi korral konflikti Tõnissoni eri rollid: ühel pool lauda nõu- dis parteiajalehe peatoimetaja terava krii- tikani ulatuvat sõnavabadust, teisel pool tahtis riigijuht stabiilsust, mida kriitika aga õõnestama kippus. Seda rollikonf- likti Aru kahjuks lähemalt ei ava, otsides vastuoludele muid seletusi. Kummalegi poolele ei olnud veel selge, mida täpsemalt tähendasid sõna- ja ajakirjandusvabadus demokraatlikus riigis, kogemus nendega oli lühike. Tõnissoni arusaamine demo- kraatiast ei läinud kokku demokraatia tegeliku, ideaalist kaugel oleva olukorraga. Kui riigimees Tõnisson püüdis seda olu- korda muuta, sattus ta vastuollu peatoime- taja Tõnissoniga. Siit ka mitmed episoodid raamatus, kus tuleb esile sõnade ja tegude vastuolu, kuigi Aru rõhutab, et „Tõnissoni sõnad muutis usutavaks tema enda sõnade ja tegude ühtsus” (lk 396).

Üks selline episood on seotud trüki- seaduse parandusega, mis tehti 1920. aasta

aprillis Tõnissoni peaministriks olles. Parandus kohustas väljaandeid avaldama asutuste ja isikute vastulauseid ajakirjan- duses ilmunud kriitikale järgmises numb- ris ilma kommentaarideta. Lisaks tõsteti trahvimäärasid (lk 460). Pole täpselt uurit- tud, kui palju seda seadusepügalat tegelik- kuses kasutati, kuid üks, kes seda tegi, oli Tõnisson ise (lk 465–466). Ajalehed tõstsid muidugi protesti, sest seadusemuudatus pani ohtu igasuguse avaliku kriitika tege- mise.

Vastulause iseenesest on ajakirjanduse üks olulisemaid aluseid, mis toetab avalik- kuse õigust saada adekvaatset informat- siooni, kui on avaldatud ebaõiget kriitikat, ja vastaspoole võimalust esitada seda krii- tikat ümberlukkavaid või muutvaid fakte. Vastulause pole selleks, et kedagi ajakir- janduse kriitika eest kaitsta või vastu- rünnakut võimaldada, nagu paraku juh- tus tollases Eestis. Peatoimetaja Tõnisson oleks otsemaid ajakirjanduse ahistamise vastu häält tõstnud, riigijuht Tõnisson aga kasutas vastulause pügalat oma valitsuse autoriteedi kaitseks. Elulooraamatu autor pakub erineva seletuse: Tõnisson soovinud et „ajakirjandus täidaks edasi hariduslik- kasvatavat ülesannet”; riigikorralduses tervikuna oli võetud suund tagada „kord ja seaduslikkus igal tasandil”; vastuolu ilmnes „ühiskonnas tervikuna” (lk 461). Ometigi oli toimetaja Tõnisson pidevalt rõhutanud ajakirjanduse tähtsust nn nel- janda võimuna – metafoor, mis otseselt kuulub poliitilise ajakirjanduse juurde. Siinkohal tuleks küsida, kuidas mõistsid eesti ajakirjanikud ja kuidas mõistis Tõnis- son neljanda võimu kontseptsiooni. Oma aja kontekstis tõlgendati seda üksnes kui ajakirjanduse mõjuvõimu avalikkuses.⁶ Seda, et neljas võim seisneb ülejäänud võimude – seadusandliku, täidesaatva ja

Keel ja Kirjandus 2009, nr 12, lk 925–940; E. Lauk, Eesti ajakirjanike kutsealane organi- seerumine. Eesti Ajakirjanikkude Liit (1919–1940) ja selle tegevus. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat (Annales Litterarum Societatis Esthonicae 1988–1993). Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1995, lk 206–246.

⁵ E. Lauk, Jaan Tõnissoni ajakirjanduslikust tegevusest 1892–1908. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 3, lk 142.

⁶ Vt nt H. Vellner, Pro ja Contra. – Õitsituled 1929, nr 8, lk 119.

kohtuvõimu – tegevuse kriitilises jälgimises, ei mõistnud tol ajal ajakirjanikud ega poliitikategelased. 1920. aastatel ja 1930. aastate algupoolel olid kõik suuremad päevalehed parteilised häälekandjad, ka Postimees, kuid avaliku debati kultuur Eestis oli veel väga madal. Opositsiooniparteide ajalehed ründasid igal võimalusel valitsust ja ministreid parteipoliitiliselt positsioonidelt, kuigi sõnades lähtuti „rahva huvidest”. Raamatu autor märkab seda ka Tõnissoni juures, kelle „sõnades kõlanud veendumus” oli „jõuline ja kartmatu ning kinnitas enda arvamust rahva arvamusena” (lk 59). Riigitegelane Tõnisson aga ei saanud ajakirjanduse sellist käitumist aktsepteerida. Tema „sõnum oli, et riigis tuleb unustada vaenu ja segaduse külvamine ning selle asemel keskenduda positiivsele ülesehitustööle” (lk 737).

„Unustada” ega „keskenduda” ei olnud ajakirjandusel 1930. aastate poliitilises ja majanduslikus õhkkonnas võimalik. Äriline konkurents tugevnes. Ajalehtede tuludes kasvas oluliselt uudiste ja reklaami ning koos nendega üksikmüügi osatähtsus. Seetõttu pidi iga numbri esikülj olema võimalikult ligitõmbav, mis tingis suurema orienteerituse sensatsioonile.⁷ Kesksed parteilehed olid krimi- ja kõmu-uudistega mõnevõrra mõõdukamad, kuid seda teravamad poliitiliste teemade käsitlemisel.

1921. aastal sõnastati eesti ajakirjanike kongressil ajakirjanduse tähtsamate ülesannetena patriotismi kasvatamine, riikliku iseseisvuse väärtustamine ja õiglus kriitika tegemisel.⁸ Ent toimetused ei suutnud lahendada konflikti väljaandjate poliitiliste ja ärihuvide ning ajakirjanduse kutse-eetiliste põhimõtete vahel. Nii ei osanud ka

riigipea Tõnisson lahendada 1933. aasta suveks tekkinud valitsuse ja ajakirjanduse vahelist kokkupõrget muudmoodi kui ebademokraatlikul viisil. Aru ütleb: „Sellest, et vajaduse korral peab valitsus suutma kiiresti otsustada ja kindlalt tegutseda, oli Tõnisson ennegi rääkinud. Nüüd ta siis tegutseski otsustavalt.” (Lk 734–735) Sama mees, kes 1905. aastal oli Vene tsaaririigi pisikeses kubermangus võidelnud täie energiaga sõna- ja trükivabaduse eest, kehtestas rahuajal iseseisvas Eesti Vabariigis kaitseseisukorra koos eeltsensuuriga ajakirjanduse üle. Tsensuuri põhjendas Tõnisson Riigikogus hiljem (2. X 1933) nii: „Ajalehtede ja üldse trükitoodete kontrolli ülesanne praegusel kujul ei ole mitte sõnavabaduse mahasurumine, vaid sõnavabaduse au- ja eluõiguse päästmine” (lk 745). Vaevalt oleks ajakirjanik Tõnisson sellele põhjendusele alla kirjutanud.

Oli küllaltki ilmne, et tsensuuriga püüti vaikima sundida põhiliselt Tallinnas ilmunud opositsioonilehti (ja mitte ainult vapside omi). „Tsensuuri on kogu Eesti ajakirjandusele kaela kirjutanud mõned n ä r v i v a e s e d T a l l i n n a a j a k i r j a n i k u d [siin ja edasipidi minu rõhutused – E. L.]. Valitsuse tasakaaluta atakeerimisega ja asjaoludega hoolimatu ümberkäimisega ei saanud enam kaugemale minna kui mindi viimaste nädalate jooksul pa a r i T a l l i n n a l e h e v e e r g u d e l. [---] Valitsusel puuduvad paremad abinõud kui tsensuur.”⁹ Ent kui järgmine valitsus pani 1934. aastal kaitseseisukorra ajal ajakirjanduse kontrolli alla, ilmus Postimehes uudis alapealkirjaga „Peavad vaikima kõik need, kes ei poolda valitsuse suunda”, mis Aru sõnul „oli Postimehe kõnekas ja selge seisukohavõtt” (lk 766).

Aru kirjutab (lk 702), et „Tõnisson oli kindlalt vastu igale katsele piirata demo-

⁷ Vt A. Avistu, Ajaleheturunduse algusaegadelt. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Koost E. Lauk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 43–66.

⁸ EAL juubeliaasta kroonikat. – Õitsituled 1934, nr 12, lk 106.

⁹ M., Vaba ajakirjandus ja vastutus. – Postimees 19. VIII 1933, lk 2.

kraatiat". Siiski leiab ta Tõnissoni otsustavale tegutsemisele 1933. aastal õigustuse (lk 739): „Kaitseseisukorda kehtestades ei osanud Tõnisson ette näha ajakirjanduse sedavõrd jõulist vastureaktsiooni. [...] Mitme asjaolu kokkulangemise ja eri suhtumiste tulemusel juhtuski, et [...] avalikkuses maad võtnud vastuseis valitsusele kasvas veelgi.” Kas mees, kes suurepäraselt tundis ja oskas kasutada ajakirjanduse võimalusi ja mõjuvõimu ning oli seda nimetanud miiliahjuks, kus tuli on valus ja nõuab närve,¹⁰ ei osanud tõesti ette näha ajakirjanduse reaktsiooni? Tõnissoni strateegia läbikukkumist ei saa seletada sellega, et tema „kui aateline demokraat ei olnud suutnud end rahvale mõistetavaks teha” (lk 748). Pigem ei suutnud ta olukorda adekvaatselt hinnata ja tegi käigu, millel olid kaugele ulatuvad tagajärjed. 1938. aastal Pätsi valitsuse kehtima pandud trüki-seadusest võib leida ka 1933. aastal kehtestatud piirangud.¹¹ Postimees tasalülitati (sekvester 1935–1936) ja Tõnisson lükati kõrvale samuti olemasolevaid seadusi kasutades.

Raamat ei vasta küsimusele, miks 1935. aastal, kui kohus vapsid õigeks mõistis, ter-
vitas Tõnisson seda „rahuldustundega, et liikumisel ei olnud hädaohtlikumaid sihte” (lk 772), kuigi ta kaitseseisukorda kehtestades oli väitnud, et vapside liikumine on „hädaohtlik demokraatlikule riigikorrale” (lk 736). Kas Tõnisson arvas, et temale on lubatud see, mis teistele polnud, kui ta hil-

jem kirjutas: „Demokraatlikkude aluste ja üldiste kodanikuvabaduste kallal ei tohi aga keegi vapustama tulla, ilma et satuks teravasse vastuollu meie rahva riiklikkude veenete ja paleustega” (lk 785)? Seoses Pätsi valitsuse kaitseseisukorraga kirjutab Aru lk 766: „Tõnissoni arvates halvasi valitsuse poolt kaitseseisukorra ajaks kehtestatud piirangud rahva vaimset ja hingelist elu, ei lubanud areneda selles peituvatel positiivsetel jõududel.” Kas Tõnissoni valitsuse kehtestatud kaitseseisukorra piirangud mõjutasid rahva vaimset ja hingelist elu kuidagi teistmoodi? Võib-olla leiduks neile ja teistelegi sarnastele vastuoludele seletus Tõnissoni demokraatiakäsituses ja tema vaadete muutuses/muutumatuses, mida aga Aru raamatus kahjuks ei analüüsi. Viimastel lehekülgedel tõdeb autor siiski, et ilmselt ei sobinud Tõnisson oma arusaamaga „solidaarsusest, riigivõimu kohusest teenida rahvast, austada haridust ja vabadust” 1930. aastate keskpaiga Eesti ühiskonda, sest Tõnissonile „varasemast tuttavat ühiskonda polnudki enam” (lk 939). Või teistpidi – ühiskond oli muutunud kiiremini kui Tõnissoni vaated sellele ja oma kohale ses ühiskonnas.

Raamat täidab kuhjaga ülesande pak-
kuda ülevaade, milles seostuvad XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse Eesti rahvuspoliitiline ja kultuuriolustik, ajalehe Postimees käekäik ja ühe Eesti suurmehe elulugu. Kergesti mõistetavalt ja elavalt kirja pandud teos sobib hästi lisaõppe-
varaks keskkooli lõpuklassis ning Eesti aja- ja kultuuriloo ülikoolikursustel. Pole oluline, et sellest ei saa menukit, mida loevad tuhanded huvilised. Uurimusliku elulooraamatuna saab ja jääb Tõnissoni monograafia meie kultuuriloo väärtuslikuks osaks.

EPP LAUK

¹⁰ A. Raag, J. Tõnissoni ajakirjanduslikus koolis. – Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toim H. Kruus. Tartu: Koguteose „Jaan Tõnisson” komitee, 1938, lk 273.

¹¹ Vt E. Lauk, Demokraatia kriis ja ajakirjandusvabaduse piiramine Eesti Vabariigis 1930-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 9, lk 594–596.